

жають різні сторони одного і того ж етногенетического процесу, протекавшого в VII в. до н. е. на степних просторах юга європейської частини СРСР.

Із цього слідує, що існуючі супереччя по питанню про скифську культуру (по М. І. Артамонову, вона виникає під впливом переднеазійської цивілізації, по Б. Н. Гракову формується на місній северопрічорноморській основі і, нарешті, по А. І. Тереножкину, складається в глибинних районах Азії) дуже відносні. Всі три точки зору реально відповідають процесу складання скифського етносу на основі місцевого і пришлого елементів, проходившого в умовах переднеазійських походів.

Дійсно, в скифській культурі VII—VI вв. до н. е. достатньо різні три елементи: переднеазійський, місцевий і східний. С першим з них ми зв'язуємо захисне озброєння воїна і бойового коня, деякі образи звіриного стилю, певні тенденції в розвитку скифського монументального мистецтва. Местні істоти проявляються в побуті у скифів катакомбних могилах, багатьох типів лійної кераміки, поступово зникаючої лінії розвитку геометричного мистецтва. Нарешті, східний внесок в скифську культуру представлений стрілкоподібними удилами, трубчастими псалями, наконечниками стріл, акинаками, навершиями.

Звичайно, дане поділ по групах може уточнюватися і змінюватися. Однак ми впевнені, що, тільки йдучи по шляху роз'яснення реальної ваги різних складових скифської культури, можна з'ясувати процес її формування і тим самим до певної ступеня визначити роль автохтонного і пришлого компонентів в складанні скифського етносу.

В. О. РЯБОВА

Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скифського часу

У багатьох скифських курганах поряд з глиняним та металевим посудом зустрічаються і дерев'яні. Дерев'яні предмети зберігаються в похованнях значно гірше, ніж вироби з заліза, бронзи, кістки, але в останні роки, завдяки удосконаленню методики розкопок, кількість знахідок різноманітного дерев'яного посуду значно зросла і становить велику категорію скифської матеріальної культури. У зв'язку з цим постала необхідність детального аналізу та вивчення виробів з дерева, зокрема дерев'яних чаш. Це тим більше виправдано, що даній темі присвячена лише єдина робота, де представлено дерев'яний посуд з колекції Державного Ермітажу¹.

Знахідки дерев'яних чаш відомі в курганах Лісостепової та Степової Скіфії. Інколи форма та розміри їх встановлюються лише за залишками дерева, залізними скобами, бронзовими дротяними спіралями, а головним чином, за золотими оббивками, що колись прикрашали дерев'яні чаші. Часті знахідки оббивок в похованнях підтверджують тезу А. П. Манцевич про те, що «в культурі та побуті населення Північного Причорномор'я вироби з дерева відігравали важливішу роль, ніж це може здатися при знайомстві з речами з курганів скифського часу»². Такої ж думки дотримуються й інші дослідники³.

Найбільш поширеним видом дерев'яних виробів, що трапляються в похованнях, є «підноси», блюда для напутьної їжі⁴.

Дана праця присвячена аналізу лише однієї категорії дерев'яних посудин — чашам та, як невід'ємної їх приналежності, оббивкам. За останні роки знайдено й детально реконструйовано ряд посудин. Всі вони мають форму чаш зі стінками, що плавно переходять в дно, лише в деяких чашах дно плоске. Товщина стінки по верхньому краю — від 1 до 3 мм, біля дна потовщувалась до 6—8 мм. Добре збережені фрагменти дерева чаші з с. Любимівки дають підставу говорити про високу майстерність обробки поверхні та верхнього краю чаші. Наводимо розміри реконструйованих чаш (див. висновок на с. 32).

Зіставлення параметрів поодиноких оббивок дерев'яних чаш дозволяють вважати, що розміри втрачених основ, на яких вони кріпились, варіювали в межах: діаметр — від 10 до 20 см, висота — від 4,4 до 12 см. Дерев'яні основи виготовлялись для оббивок визначеного розміру та кількості і в зв'язку з цими даними помічалися висота та

діаметр чаші. Розглядаючи чашу з Солохи, А. П. Манцевич відмічає, що для її обрамлення шести оббивок з зображенням риб виявилось недостатньо, і майстер заповнив проміжок оббивкою з зображенням оленя⁵. Це припущення здається нам безпідставним тому, що оббивки для дерев'яних чаш підбирались у відповідності з передбаченим колом образів. Якщо майстром зроблено шість оббивок, то відсутню сьо-

Місце знахідки	Діаметр, см	Висота, см
Олександрівка	12	7
Архангельська слобода	18	5
Завадська Могила		
чаша I	18	6,2
" II	12,6	4,7
" III	17,2	9,5
" IV	19,5	9
" V	16	5,6
Іспанові Могили		
курган № 4	15	6
" № 7	13	5
Любимівка	14	7

му зробити значно простіше, не змінюючи штампу. Саме тому присутність на чаші V з Завадської Могили оббивки з оленем серед зображень риби та орла, що клює рибу, не можна вважати випадковим. Образ оленя у композиції, безсумнівно, несе певне смислове навантаження. Звичайно, зношені або втрачені пластини замінювались іншими, але такими, що не порушували підбір образів на одній посудині. Так, у кургані № 4 групи Іспанових Могили серед чотирьох оббивок з зображенням козла, відзначених чіткістю пропорцій, рельєфністю малюнка та витонченістю, присутнє незрівняно більш грубе і маловиразне зображення козла на оббивці більшого розміру та гіршої якості металу. В деяких випадках серед оббивок з зображеннями трапляються гладкі, виготовлені з листового золота, але це, на наш погляд, — сліди поновлення або ремонту чаш. Форма чаш з оббивками є традиційною — близькою до півсферичної. Винятком можна вважати посудини з Солохи та Бердянського кургану, які виготовлені у вигляді ковшів. Зрідка чаші доповнювались деталями у вигляді ручок.

Спосіб кріплення золотих оббивок⁶ до дерев'яної основи у всіх врахованих нами випадках схожий: використовувались золоті, рідше срібні та іноді бронзові цвяшки. Перші, напевно, виготовлялись у майстернях серійно і складались з півсферичної (від 2 до 5 мм) шлямки, до якої знизу припаювався тонкий листок (чотиригранний у розрізі) золота. З внутрішньої сторони чаші «вусик» загинався, а коли їх було по два, то загинались вони у різні боки. Така конструкція цвяшків при довготривалому користуванні не забезпечувала надійності кріплення — часто відламувались. Форма півсферичних цвяшків часто відповідала характеру зображення і в деякому відношенні навіть доповнювала його, утворюючи по краю пластини красивий рельєфний орнамент. Замість втрачених використовували більш прості цвяшки з невеличких листочків золота, згорнутих на конус так, щоб вістря могло пройти крізь стіну чаші. Зовнішня частина цвяшка розклепувалась, внутрішня загиналась. Такий спосіб ремонту був простий і не вимагав значного уміння. Подібні цвяшки зустрічаються досить часто, і це є одним з доказів бережного відношення власників до чаш, що були у користуванні довгий час. Це підтверджується також і наявністю інших слідів «ремонту» — накладками латок з металу (4 чаші) та скріплення тріщин золотою стрічкою (10 чаш). У зв'язку з цим М. І. Веселовський⁷, а потім і М. І. Ростовцев⁸ відзначали культову роль подібних посудин, бо, на їх погляд, «прості» посудини не стали б ремонтувати золотом. Нам здається, що насамперед з кола побутових предметів дерев'яні чаші виключаються наявністю на них традиційних для скіфського мистецтва зображень у звіриному стилі, виконаних на дорого-

Рис. 1. Оббивки з зображеннями оленів.

цінному металі. І саме оббивки зараз дають нам змогу говорити про широке поширення дерев'яних чаш.

Всі враховані нами оббивки можна розподілити на кілька груп за типами зображень. Перша група об'єднує найбільш численні оббивки з зображенням оленів (рис. 1). Аналізу та класифікації зображень оленів з Причорномор'я присвячена праця К. Шефольда⁹. Значно доповнила картину поширення цих зображень у скіфській час стаття Н. Л. Членової¹⁰. Більшість зібраних нами оббивок з зображеннями оленів походять з пам'яток, досліджених в останні роки і не включених в жодну з цих праць.

Дві оббивки знайдено в курганах 400 та 403 поблизу с. Журівка (рис. 1, 1, 2). Їх можна вважати однаковими, безсумнівно виготовленими в одній майстерні, обидві датуються I половиною V ст. до н. е. Оббивки схожі розміщенням фігур оленів, що займають весь простір пластин і представлені в одній позі — лежачими з підігнутими ногами і повернутою назад головою. Співпадають деталі симетрично розгорнутих над головою рогів, що утворюють в центрі 8-видну фігуру, а по краях щось схоже на кисті. Форма вух оленів на цих зображеннях однакова аж до подовжніх рельєфних смуг, що надають образу динаміки. На обох оббивках положення тулуба та ніг (передні поверх задніх) однакове. Всі деталі рельєфа виконані ретельно (очі, копита, хвости). Єдина відмінна деталь — це наявність у оленя з кургану 400 вузької смужки вздовж шиї, яка підкреслює довгу шерсть. До цих двох зображень близьке зображення оленя з кургану поблизу с. Омельник Кіровоградської обл.¹¹ (рис. 1, 3). Положення оленя таке саме, але у деталях є деякі несуттєві відмінності. Насамперед, поворот голови виконаний так, що пропорції шиї неприродно подовжені. Роги за формою близькі до зображених на оббивках, але при цьому більш схематичні. На морді грубо підкреслено носові отвори. Крім цього, у двох попередніх екземплярів відсутнє схематичне виділення ребер по животу і на стегні, де вони зовсім недоцільні. Якщо два розглянутих вище зображення реалістичні й художні, то останнє ніби невміла копія з них.

За цією ж схемою виконано зображення оленя на оббивці чаші з кургану поблизу м. Дніпрорудного¹² (рис. 1, 4). Це єдина оббивка зі степової зони, що представляє оленя з повернутою назад головою. Вона є більш пізньою за часом (середина V ст. до н. е.), ніж три попередніх. Зображення лежачих оленів з повернутою назад головою відомі й на інших речах з курганів 2 і 4 групи Семи Братів (налобник, пластина, бронзова бляха від вузди¹³). Комплекси цих курганів датовані першою половиною V ст. до н. е., тобто часом, що відповідає даті комплексів з описаними вище оббивками з Лисостепу. При цьому відмітимо, що в поховальному інвентарі Семибратніх курганів також наявні оббивки дерев'яних посудин, але коло зображень на них представляє сцени терзання.

При аналізі цих оббивок відзначено гармонійне поєднання античного та варварського елементів¹⁴. У розглянутих же нами оббивках наявність античних елементів не простежується. Це можна вважати відмінною рисою і зображень оленів на предметах вузди Семибратніх курганів. Можливо, що традиція у виконанні образів на предметах вузди в цей час у даному районі була більш стійкою, тоді як оббивки посудин вже зазнали значного впливу ахемідського мистецтва.

З зображеннями стоячих оленів нам відомі лише три оббивки: з сіл Дубова, Омельник та з Воронезького кургану (рис. 1, 5—7). Перша пластина широко відома: на ній представлений стоячий олень з повернутою назад головою. Аналогічне йому за схемою зображення оленя на нагрудній прикрасі з другого Семибратнього кургану¹⁵, але при цьому роги оленя з с. Дубова більш схожі на роги описаних зображень. Відмінною деталлю цієї оббивки є її форма: краї пластини обрізані по контуру фігури, на них залишені півкруглі виступи для цвяшків. На другій оббивці зображено оленя, що стоїть з піднятою головою, прикрашеною великими стилізованими рогами, які заповнюють майже третину пластини. Образ оленя вражає схематичністю, в ньому немає звичайної плоскісної деталізації окремих частин тіла. Підкреслені лише великі копита та краплевидне вухо з поперечними смугами. Такого ж типу й фігурка оленя з Воронезького кургану, але дещо відмінна за зображенням рогів, один відросток яких розташований над головою, а другий, довгий, опускається на слину і має три перпендикулярні вітки. Стирчає вухо, велике око, довгий хвіст також відрізняють цього оленя від омельниківського. Близькою аналогією

до цих зображень можна вважати оленя з Ельтигена¹⁶. Датовані ці оббивки у межах V ст. до н. е.

Найбільш численні зображення лежачих оленів з підігнутими ногами і прямо поставленою головою. На оббивці з журівського кургану 401 олень зображено повернутим направо (рис. 1, 8). Морда з ледь наміченим ротом і великим випуклим оком поставлена перпендикулярно до шиї, прикрашеної спереду смугою з крапок. Роги стилізовані до невпізанного: вперед до носа направлені два відростки з завитками на кінцях, паралельно спині розташований один відросток, від якого вверх відходять три гілки з завитками на кінцях. Закінчується довгий ріг деталлю, схожою на кисть, яка складається з трьох паралельних смуг. Відзнакою цього зображення є наявність поздовжніх насічок-ребер на грудях тварини. Аналогічні цьому зображенню фігури оленів на лопасті піхов меча та на обкладинці верхнього торця руків'я парадної сокири з Першого Келермеського кургану¹⁷. Насамперед, ці зображення об'єднує трактовка рогів, як суттєва відмінна їх деталь закінчення довгого відростка «кистю», що більше ніде не зустрічається.

Оригінальною є оббивка з кургану Баби (рис. 1, 9). Цей образ за трактовкою більш схожий на коня і стилістичні прийоми зображення тіла також відрізняються від традиційних у зображенні оленів (форма морди, шиї, довгий не оленячий хвіст). Роги зображені настільки схематично, що складається враження, наче майстер ніколи не бачив оленя. Подібне «спрощення» у формі рогів нам відомо на нашивних бляшках більш пізнього часу, знайдених у Солосі, де відростки мають дуговидну форму, а на макушці — видна деталь.

До середини — кінця V ст. до н. е. відносяться оббивки з курганів Ак-Мечеть, ст. Єлизаветівської, кургану 6 та Завадської Могили (рис. 1, 10—14)¹⁸. Зображення оленів у цій групі оббивок досить близькі і, насамперед, схожістю деталей у трактовці тіл тварин: рельєфно виділені міцні шиї, стегна та лопатки підкреслені додатковою плоскістю. У двох перших оббивках помітно зрушено співвідношення пропорцій тіла та голови, прикрашеної величезними рогами, яка непомірно велика та займає половину пластини. В усіх оббивках деталі зображення морд, очей, вух та рогів різні. У оленя з Ак-Мечеті верхні відростки рогів виконані у вигляді стилізованих орлиних голівок, одна з яких розташована над мордою, друга симетрично повернута назад і третя опущена на спину. Між другою та третьою голівкою — чотири відростки з закрученими кінцями. Своєрідною трактовкою рогів відрізняється воронезький олень, у якого вони складаються з горизонтально розташованих S-видних фігур, між якими присутній один відросток з відгалуженням на кінці. Найбільш масивними виглядають багато орнаментовані орлиними голівками роги оленя чаші IV Завадської Могили. Якщо наведені вище образи характеризуються високою майстерністю в передачі деталей і представляються величними та виразними, то оббивки чаш I та V з Завадської Могили знайомлять нас з зображеннями, у яких трактовка рогів спрощена, а деталі сильно стилізовані (дві «краплі» внизу (рис. 1, 11); крючки у нижній та кільका незрозумілих ліній у верхній частині рогів (рис. 1, 14)). На наш погляд, ці оббивки є результатом довготривалого процесу копіювання, який призвів до зміни і втрати деяких, часто суттєвих і важливих деталей оригіналу. В цілому ж стилістична різноманітність розглядуваної групи оббивок може бути доказом існування у V ст. до н. е. багатьох штампів у різних майстернях для виробництва популярних зображень оленів. Найбільш пізні оббивки з зображенням оленів походять з «царських» курганів Солоха й Гайманова Могила (рис. 1, 15, 16), але вони ще більш примітивні порівняно з попередніми. Так, солоський олень наділений великим віслюковим вухом, а «роги» його складаються з безсистемно розташованих S-видних завитків. Такою ж далекою від досконалості є і оббивка з оленем з Гайманової Могили.

Цікава і незвичайна оббивка з кургану 401 поблизу с. Журівка (рис. 1, 17), на якій представлена оленяча голова з величезним рогом, прикрашеним відростками у вигляді пташиних голівок, симетрично розташованих по сторонах. Близьким до цього є зображення на піхвах меча з кургану 1 поблизу ст. Єлизаветівської¹⁹.

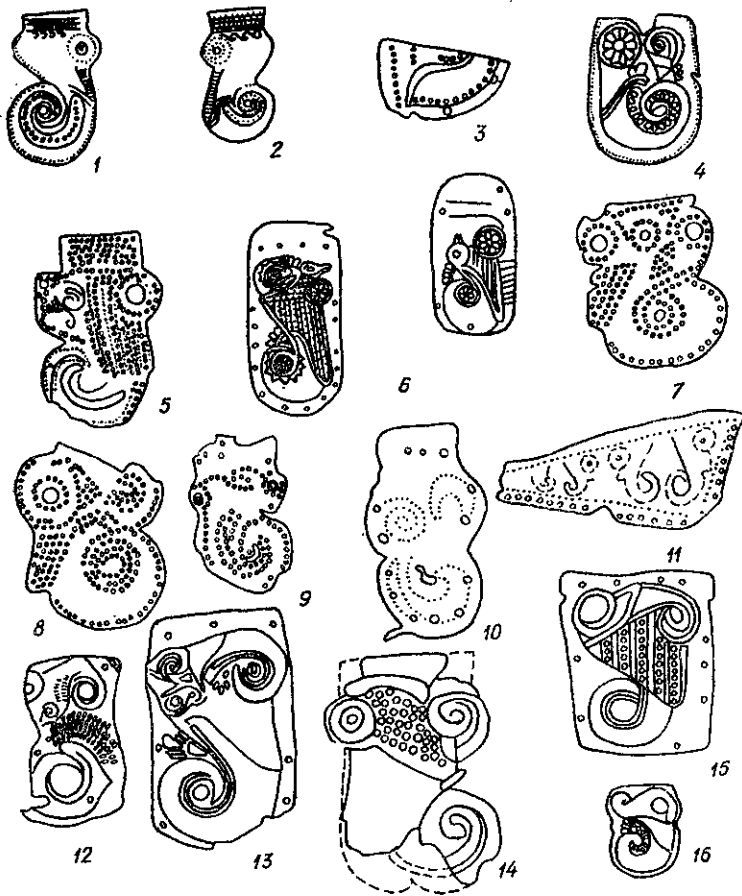

Рис. 2. Оббивки з зображеннями орлиних голів.

Розглянувши оббивки з зображеннями оленів, можна сказати, що найбільш ранні походять з пам'яток Лісостепу і датуються першою половиною V ст. до н. е. Оленей зображено в різних позах: лежачі з повернутою назад головою — три; лежачий з прямо поставленою головою — один; стоячий олень — один; оленяча голова з великим рогом — одна. Аналогії їм зустрічаються на предметах вузди та озброєння в комплексах Прикубання більш раннього часу. Оббивки з степової зони представлені в основному лежачими оленями (є лише один стоячий та один з повернутою назад головою). Вони відносяться до середини — кінця V та першої половини IV ст. до н. е., при цьому до IV ст. відносяться лише дві оббивки. Більшість зображень на оббивках повернуто вліво і лише на гаймановській та елизаветівській оббивках олені розвернуті вправо.

В другу групу нами об'єднані оббивки дерев'яних посудин з зображенням орлиних голів (рис. 2). Подібні зображення найчастіше зустрічаються на предметах вузди з кістки та бронзи, а також на навершях²⁰. До першої половини V ст. до н. е. відносяться оббивки з орлиними головами з курганів 1 поблизу сіл Яблунівка, 411 — с. Пекарі та 469 — Тур'я (рис. 2 1—4). Оббивки яблунівського кургану 1 вирізані по контуру зображення орлиної голови. Верхня частина їх прикрашена горизонтальними лініями і орнаментом з крапок. Око також зобра-

жено крапками. Чітко відділена восковиця. За схемою ці оббивки найбільш близькі до навершя з Ульського аулу²¹. Дещо більше насичені декоративними елементами оббивки з кургану № 2. Око виконано у вигляді двадцятипелюсткової розетки, а під спіралью загнутим дзьобом до ока розташовані спіралью ж закручені лінії, які відділені від дзьоба пальметкою. Такі ж багато орнаментовані оббивки відомі з с. Берестяги (рис. 2, 5). Тут крім пальметки-ока присутня пальметка в середині закрученого дзьоба, а також вписано зображення водоплаваючої птиці. Серед випадкових знахідок з Канівського повіту є дві аналогічні пластини (рис. 2, 6) з тією лише різницею, що голівка водоплаваючої птиці поміщена вздовж пластини, на якій відсутній великий дзьоб, як і в попередній композиції. А. І. Шкурко висловив припущення про місцеве виробництво цих оббивок²², і це нам здається цілком вірогідним саме у відношенні канівських оббивок, які, безумовно, є копією берестягівської. Майже при однакових розмірах золотих основ-пластин майстер зміг розмістити лише верхню частину повної композиції. За схемою яблунівських оббивок з кургану 1 виконана оббивка з с. Пекарі, але вона перенасичена орнаментом з крапок і виглядає значно грубіше. Відмітною деталлю цього образу є велике око, позначене півсферичною випуклістю.

В Степу оббивки цієї групи представлені рядом вирізаних за контуром зображень плоских пластин, на яких орнаментом з крапок нанесені лише очі, восковиці та контури дзьобів (рис. 2, 7—10). Вони походять з комплексів, датованих V ст. до н. е., але, можливо, більш пізніх, ніж лісостепові, та представляють до невпізанного схематизований образ. Композиція з чотирьох прорисованих орнаментом з крапок орлиних голівок прикрашає оббивку дерев'яної чаші з Солохи (рис. 2, 11). На відміну від розглянутих, ця оббивка має трикутну форму і значні розміри. Дві пари послідовно зменшених орлиних голівок повернуті дзьобами один до одної, а основи їх розташовані на довгій стороні трикутника, що проходить по верхньому краю чаші.

Оригінальними є оббивки з композицією орлиних голівок з комплексу Завадської Могили (рис. 2, 12, 13), побудовані так, що вздовж пластини донизу поміщено великий дзьоб з чітко виділеною восковицею, в його основі, поперек пластини — другий такий же дзьоб, а в основі другого — третій, до якого в основі ж примикає схематично зображений четвертий. Причому кожний закручений дзьоб є оком для попереднього, більшого. В основі першого та другого дзьобів розміщені пальметки. Схема в загальних рисах нагадує наведені вище, але значно складніша. Подібною композицією, але ускладненою деталями орнаменту, прикрашена друга оббивка з цього ж кургану, на жаль поганої збереженості, а також оббивка з курганів біля Великої Знам'янки та Дорт-Оба (рис. 2, 14, 15). Оббивки з двох останніх комплексів насичені додатковими орнаментальними деталями, в основному прикрашаючими дзьоб та восковицю.

Стилізована орлина голівка прикрашає маловідомі оббивки, що зберігаються в Берлінському музеї²³. Вважається, що вони походять з Майкопа (рис. 2, 16). На пластинах чітко виділені рельєфно виступаючі площини дзьоба, восковиці, однак в нижній частині дзьоба — пальметка. Ці оббивки найбільш близькі до оббивок чаші III з Завадської Могили технікою виконання, схемою зображення і деякими деталями, але це зображення більш просте, лаконічне.

Таким чином, як і попередня група зображень, композиції з орлиних голів на оббивках дерев'яних чаш з'являються з першої половини V ст. до н. е. в пам'ятках Лісостепу. Частина з них виконана у невисокому рельєфі, інші — плоскі, прикрашені орнаментом з крапок, розетками, пальметками та ін. Серед степових пам'яток V ст. до н. е. виділяється ряд плоских оббивок з рисунком, нанесеним крапками; зображення їх дуже схематичні. Ці оббивки значною мірою відрізняються від лісостепових, насамперед нескладною технікою виготовлення. Їх

можна вважати за вироби місцевих майстрів. До ольвійського виробництва можна віднести оббивки з Завадської Могили, виконані з включенням античних елементів. В. Г. Петренко відмічала можливість виготовлення в ольвійських майстернях серії лісостепових оббивок з орлиними голівками, відзначаючи при цьому, що «зіставлення пластин першої та другої половини V ст. до н. е. дозволяють говорити про місцеву

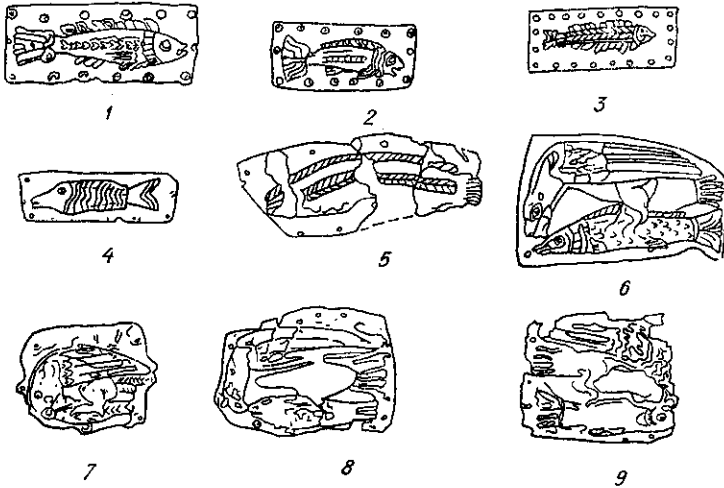

Рис. 3. Оббивки з зображеннями риб та орлів, що клюють рибу.

переробку образів скіфського звіриного стилю»²⁴. На наш погляд, «переробка образів» проходила в майстернях Ольвії і це, передусім, — результат творчої діяльності тореутів. Аналогічні зображення орлиних голів відомі в прикрасах вузди з бронзи та кістки (Келермес, Темир-Гора, Сім Братів, курган № 2), а також на ручці посудини з Ак-Мечеті, хрестовидній бронзовій блясі з Ольвії, на верші з Кіровоградщини та ін.²⁵

Донедавна рідкими на оббивках посудин вважались зображення риби або орла, що клює рибу²⁶ (рис. 3). З степових комплексів V ст. до н. е. походять оббивки з зображенням риб (рис. 3, 1, 2)²⁷. За схемою розміщення вони схожі, але відрізняються деталями: у риби з Архангельської Слободи посередині тулуба нанесено орнамент у вигляді «ялинки», що імітує луску, тоді як на рибі з Великої Тарасовки є лише кілька поздовжніх смуг і нечіткий орнамент з випуклих крапок. На черевці цієї риби один плавник, а хвіст зображено у вигляді зігнутих ліній, що утворюють трапецієвидну фігуру. Хвіст риби на першому зображенні складається з двох пар паралельних ліній, прокреслених так, що між ними вміщена трипелюсткова пальметка, яка оригінально доповнює середину хвоста, в основі якого 8-видна фігура. Черевний плавник розміщений по довжині риби і складається з окремих частин листовидної форми. Риба зображена також на оббивках чаші з кургану Солоха (рис. 3, 3). Образ передано схематично за допомогою трьох ліній, що окреслюють контур тіла. Проміжок між лініями заповнено косими насічками, так само зображені плавники. Хвостовий плавник маловиразний, що А. П. Манцевич відносить за рахунок дефекту матриці, з якої відбивалось зображення²⁸. В кургані Цимбалка також трапились оббивки з зображенням риб²⁹ (рис. 3, 4). Ці риби відрізняються непомітно великою головою, сплюснутим, наче притиснутим до голови тілом та схематично поданим хвостом, стиль зображення якого відмінний від попередніх тим, що тут лінії не поздовжні, а сходяться від країв хвоста до середини під кутом. Подібний до описаних образ риби присутній на фрагментах срібних оббивок з кургану № 3 поблизу с. Велика Багачка (рис. 3, 5)³⁰. Якщо всі розглянуті оббивки виконані в невисокому рел-

ефі, то остання дуже схематично прорисована рядами паралельних ліній за контуром фігури, проміжок між лініями заповнений косими штрихами.

Крім оббивок посудин, риби зображені на налобниках з Солохи³¹, Іллінців³², оздобах щита з кургана 12 біля шахти 22³³ та горита з кургана поблизу с. Вовківці³⁴, але цим зображенням притаманна реалістичність.

Серед оббивок з орлом, що дзьобає рибу, відомими є майкопські знахідки (рис. 3, 6)³⁵. Образи композиції цільні та виразні, чітко виконані всі деталі: дзьоб, око, кігті, оперення орла, луска, плавники та хвіст риби. Нам відомо ще кілька подібних зображень в цьому районі: кургани Шунтук під Майкопом³⁶, Золота Горка³⁷, але вони виконані в бронзі. Золота оббивка верхньої частини ритона з ст. Єлизаветівської являє композицію з розташованих одне за другим зображень орлів, що клюють рибу³⁸. Ці фігури рельєфні, але виконані грубо, особливо риби, які втратили луску. Такими ж грубими, але ще більш схематичними є оббивки з Завадської Могили. Краї оббивок чаші V обрізані півкруглими виступами, що утворюють гнізда для цвяшків (рис. 3, 7). Оперення орла передано прямими, а хвостів орла та риби — скісними лініями. Виділено великий закручений дзьоб, сильні лапи та кігті орла. Риба втратила звичні пропорції, у неї начебто відсутній хвіст. Всі п'ять оббивок зроблено одним штампом, але деталі дороблялись, тому є деякі несуттєві відмінності. Інший штамп, але імовірно, ще менш чіткий, послужив основою для пластин чаші II з цього ж кургану (рис. 3, 8). На оббивці представлено сильного орла, пропорції шиї подовжені, дзьоб ледве намічено, хвіст розміщений вiallyом. Риб'яча голова виглядає грубою, хвіст подано поздовжніми смугами. Дуже близькі до описаних образи орла та риби на оббивках чаші з с. Омельник (рис. 3, 9). Через погану збереженість неможливо простежити деталі фігури орла, але хвіст та крила виконані за попередньою схемою. Рибу відзначає широкий хвіст, наявність плавника на черевці, а також лінії, що відділяють голову від тулуба. Це єдина оббивка з орлом, що дзьобає рибу, яка походить з Лісостепу, але в курганах поблизу с. Пастирське й між Петраківкою та Ромейківкою знайдено нашивні бляшки з таким же сюжетом³⁹. Бляшка з останнього кургану дуже близька до оббивок з Завадської Могили, але вона датується більш раннім часом (початок V ст. до н. е.). Бляшки з с. Пастирського відрізняються тим, що крило орла піднято вверх, риба ледве помітна. Схематично представлені орел та риба і на бляшках з Куль-Оби⁴⁰. Подібні до них бляшки, знайдені в кургані Солоха, але тут вже зовсім відсутня риба, що трансформувалася в друге крило. Це тим більше помітно, що кігті птаха залишилися в тому ж положенні, що і раніше⁴¹.

Зіставивши дати та географію знахідок з цим сюжетом, можна сказати, що перші зразки з'явилися в районах Кубані та Нижнього Дону, їх виготовляли не лише з золота, а й відливали з бронзи. Бронзові вироби служили прикрасою поясів, й можливо, вузди, а золоті, в тому числі й майкопська пластина з Берліньського музею, скоріше прикрашали ритони, які були досить поширені.

У V ст. до н. е. вироби з композицією орла, що дзьобає рибу, поширились майже одночасно у Лісостепу і у степових пам'ятках, але насамперед, як прикраси вузди та предметів озброєння (риби), а пізніше, як оббивки посудин та нашивні бляшки одягу.

Б. М. Граков відмічав, що «на Дону вірогідніше чекати впливу синопських клейм» з подібним сюжетом, тоді як в нижній течії Дніпра зразком могла послужити монета Ользії⁴². Припущення про ольвійське походження виробів з рибою та орлом, що дзьобає рибу, нам представляється переконливим. На монетах Ольвії є досить значний ряд типів подібного сюжету, і саме у V ст. до н. е. переважною стає схема, близька до зображення на оббивках: орел, що нагнувся до жертви і прижав складені крила до тіла так, що одне крило закриває інше; хвіст,

чітко розділений на пера, а риба представлена схематично⁴³. Як і на більшості ольвійських, фігури орла та риби повернуті вліво, за винятком оббивки з с. Омельник. У IV ст. до н. е. подібні зображення зникають або ж втрачають свій первинний зміст (бляшка з Солохи).

До наступної групи віднесли оббивки трикутної або трапецієвидної форми, які умовно розподіляються на кілька підгруп — гладкі (рис. 4,

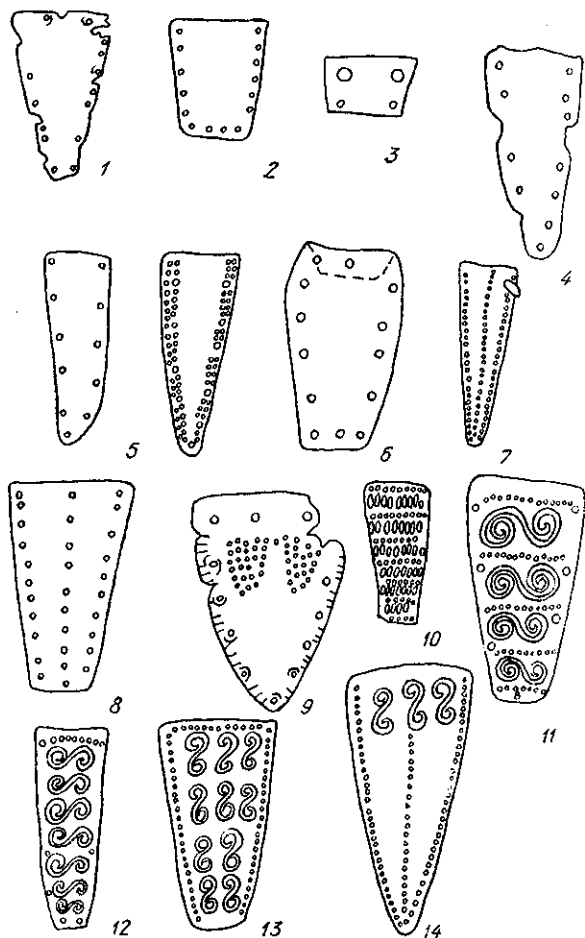

Рис. 4. Оббивки трикутної форми.

кабанячих голів (рис. 5, 1). Ця пластина унікальна, хоча серед скіфських предметів зображення голови кабана значно поширено⁴⁴. Переважно вони служили прикрасою вузди, тоді як предмети зброї частіше представляють цілі фігури кабанів⁴⁵. Оббивка з кургану Баби у композиційному плані близька до пластини з кургану № 7 групи Іспанових Могил⁴⁶. На ній дзьобами донизу вміщено дві голівки орлиних грифонів (рис. 5, 2). Це полієйконічне зображення, бо, на перший погляд, ми бачимо стилізовану лев'ячу морду. Аналогії цьому зображенню нам невідомі. В кургані поблизу с. Омельник знайдено оббивку чаші з голівкою орлиного грифона, виконаного в традиційній для скіфського мистецтва манері — з розкритою пашею-дзьобом (рис. 5, 3). Подібний тип зображень є звичайним для комплексів Правобережжя Дніпра, відомий і в степовій зоні⁴⁷.

В Гаймановій Могилі знайдені оббивки, що схематично подають пару грифонячих голів, розгорнутих дзьобами у різні боки (рис. 5, 4)⁴⁸. Це єдиний екземпляр з Причорномор'я, виконаний за подібною схемою. У Поволжі з кургану V ст. до н. е. походять аналогічні за формою та розмірами, але доповнені орнаментом з крапок, також дві оббивки дерев'яної посудини⁴⁹.

1—6), прикрашені орнаментом з крапок: а) по краях та середині пластин (рис. 4, 7, 8); утворюючи біля верхнього краю трикутники (рис. 4, 9). Єдина оббивка з с. Дубове прикрашена шістьма горизонтальними рядами краплевидних випуклин, ряди яких розділені крапками (рис. 4, 10). Кілька оббивок прикрашено орнаментом з С-видних фігур, розташування яких горизонтальне (рис. 4, 11, 12) або вертикальне, та кілька в ряд (рис. 4, 13, 14). Найраніші оббивки походять з Лісостепу і датовані першою половиною V ст. до н. е. (Журівка, кургани 400 та 401; Яблунівка, курган № 2). Серед степових пам'яток вони зустрічаються в V та IV ст. до н. е. і в останній період частіше гладкі.

Остання група об'єднує поодинокі оббивки з різними зображеннями (рис. 5). Найбільш відома оббивка з кургану Баби з зображенням двох

Фігурка грифона з повернутою назад головою представлена на оббивці з кургану 33 поблизу с. Бобрися (рис. 5, 5). Крім цього, нам відомий факт знахідки оббивок з грифонами у Бердянському кургані. У IV ст. серед степових пам'яток стають частими крилаті грифони у сценах терзання, представлених на предметах озброєння, посудинах, прикрасах одягу та головного убору (Чортмлик — ваза, піхви меча; Товста Могила — пектораль, піхви меча; Александрополь — горит; Куль-Оба — браслети, кубок; Солоха — горит; Велика Близниця — головний убір та ін.) Нове коло предметів, вірогідніше за все, пов'язане з Боспором, до майстерень якого відносять їх виготовлення⁵⁰. У Берлінському музеї є три оббивки у вигляді лев'ячих морд (можливо, з Майкопа) (рис. 5, 6)⁵¹. Виконані вони у рельєфі, чітко позначені очі, ніс, вуха. На місці вусів — орнамент з крапок. Пластини вирізані за контуром зображення. Аналогій у пам'ятках Причорномор'я вони не мають. Лише дуже віддалено нагадує обрис морди лева оббивка з кургану 23 групи Шевченко⁵² (рис. 5, 7). На ній представлено грубий образ, за схемою близький до зображення, розташованого у верхній частині кінського налобника з с. Вовківці. Аналогічні до вовківської «маски», признані зооантропоморфізованими зображеннями лев'ячих морд⁵³. У колекції з Берлінського музею є оббивки посудин, що представляють стилізовані ноги оленя та кабана (рис. 5, 8, 9)⁵⁴. Перше зображення складається з рельєфних площин, біля основи копита та на відростку — декоративні елементи з крапок, в місцях суглобів — ідентичні композиції з стилізованими орлиними дзьобів, прикрашених пальметками. Якщо розгорнути ці деталі великими дзьобами донизу, одержимо точну зменшену копію пластин, описаних вище (рис. 2, 16). Це безсумнівний доказ єдиного центру виробництва цих оббивок. Дещо відмінні від оленячих оббивки з зображенням ноги кабана: якщо копита показані однаково, то довжина, товщина та наявність сильного стегна, виділеного круглою випуклиною, відрізняють ці оббивки. Це свідчить про різні прийоми у зображенні окремих тварин.

Рис. 5. Оббивки з різними зображеннями.

В кургані Баби знайдено оббивку трикутної форми, що також представляє стилізовану ногу копитної тварини. Це зображення виконано з окремих деталей, що утворюють дещо схоже до ноги (рис. 5, 10). Поки що єдиними є оббивки дерев'яної чаші з кургану 4 групи Іспанових Могила⁵⁵ (рис. 5, 11). На них представлений козел. Цей образ прийнято вважати типовим для сакського та казахстано-сибірського мистецтва⁵⁶. Серед пам'яток Степової Скіфії подібні зображення рідкісні. На чотирьох оббивках зображено козла, що сидить з підігнутими ногами, голова якого повернута назад, ріг опущений на спину. П'ята оббивка значно грубіша. Тут голова козла поставлена прямо, але довгий ріг, як і на попередніх оббивках, опущений на спину. Закінчення рогів в обох випадках орнаментовані пташиними голівками. Ці оббивки

представляють образ козла, виконаний в античній переробці і далекий від образів калермеського кола та кістяних виробів Лісостепу.

Дві останні оббивки з Чабанцевої та Казенної Могили (рис. 5, 12, 13) збереглися дуже погано і на них ледве помітні зображення хижаків кошачої породи.

Таким чином, ми розглянули близько 70 оббивок дерев'яних чаш⁵⁷ різної форми, часто обрізаний за контуром зображення. Більшість з них виготовлена з тонкої золотої пластини (винятком можна вважати пластини з електра — Заводська Могила, чаша IV) та з срібла (Велика Багачка). На значній частині оббивок зображення виконані у невисокому рельєфі, рисунок з крапок. Частина оббивок гладка. Оббивки як прикраси дерев'яних посудин з'являються на початку V ст. до н. е. у пам'ятках Лісостепу. Це насамперед зображення оленів з повернутою назад головою та композиції з орлиних голівок. Аналогії їм можна знайти у ранніших пам'ятках Кубані, причому на предметах, що прикрашали вузду та зброю.

У V ст. до н. е. найпоширенішими були чаші, прикрашені оббивками. Вони знайдені як у Лісостепу, так і у степовій зоні. Як і раніше, найбільш популярні олені, композиції з орлиних голівок, але у степових пам'ятках часто зустрічаються зображення риб та орла, що дзьобає рибу. До цього основного кола зображень на оббивках чаш у степових пам'ятках V ст. до н. е. належать і поодинокі знахідки оббивок з образом козла, кабанячих голів, стилізованої ноги тварини. В цей період традиція прикрашення дерев'яних чаш досягла найвищого розквіту: це чудові витвори мистецтва античних (скоріше ольвійських) майстрів на чашах Завадської та Іспанової Могили, кургану Баби, а також більш прості, можливо, місцевого виготовлення оббивки Рахманівки, Ковалівки, Жданова, Олександрівки та ін. У IV ст. до н. е. у Лісостепу оббивки дерев'яних посудин зникають, значно менше їх стає і у Степу. Рідкими стали оббивки з зображеннями оленя, які зустрічаються лише у курганах рангу «царських» (Солоха, Гайманова Могила). Схематичні і маловиразні орлині дзьоби, риби, такими ж недосконалими виглядають хижаки кошачої породи, що з'явилися у Степу лише в цей період (Чабанцева та Казенна Могили). Більш численною стає група різноманітних гладких оббивок, але вони існують лише до кінця IV ст. до н. е. Нам невідомо оббивки чаш у пам'ятках Причорномор'я III ст. до н. е. Наведені окремих зображенням аналогії зводяться, головним чином, до предметів озброєння — горитів, обкладок мечей, а також кінської вузди, наверхів. Це підкреслює особливий характер чаш, що вживались певними верствами населення Скіфії.

На наш погляд, не випадковим є той факт, що коло образів на предметах військового обладунку та на оббивках чаш дуже схожий. Більшість з чаш та оббивок, що прикрашали їх, знайдено у комплексах зі зброєю. Там, де вони знайдені *in situ*, положення їх визначене — справа від голови похованого, рідко серед господарського інвентаря (Солоха, Гайманова Могила), та єдиний випадок знахідки чаші, прикріпленої до пояса⁵⁸. Серед скіфської скульптури відомо вісім пам'яток з зображенням фіал, прикріплених до горита⁵⁹. На приналежність подібних посудин чоловікам вказував М. І. Ростовцев⁶⁰, відмічаючи при цьому їх ритуальну роль⁶¹. Безумовно, що чаші, прикрашені оббивками у звіриному стилі, не були предметами побуту, а мали конкретне функціональне призначення у релігійних обрядах. Ми вважаємо, що власники подібних предметів належали до військового стану. Це тим більш вірогідно, що на предметах, які становлять прикраси зброї, зброї коня, присутнє досить обмежене коло зображень, що і на оббивках чаш. Процес еллінізації, що глибоко проник у скіфське суспільство IV ст. до н. е., значно вплинув на релігійні уявлення, що, безсумнівно, відбилось і на культовому призначенні чаш, яке помітно вгає у цей період. Підтвердженням може служити зміна кола традиційних у V ст. до н. е. образів на оббивках та заміна їх гладкими пласти-

нами. Можливо, це пояснюється зменшенням у цей період зв'язку звірино-го стилю з військовим побутом.

Дана робота представляє лише короткий звід чаш з оббивками з скифських курганів. В епоху раннього заліза подібні посудини були широко поширені, а корені їх сягають у зрубну культуру та кіммерійський час⁶². Для розв'язання питання про зародження традиції оздоблення дерев'яних посудин та їх еволюції необхідно враховувати всі наявні матеріали на широких просторах Євразії. А для вирішення питання про роль чаш у культурі та релігійних уявленнях скифів нам необхідно розглядати їх з урахуванням всіх категорій так званих культових посудин (ритонів, кубків, фіал).

¹ Манцевич А. П. Деревянные сосуды скифской эпохи. — АСГЭ, 1966, № 8.

² Там же, с. 23.

³ Либеров П. Д. Локальные особенности звериного стиля среднедонской культуры и отражение связей с внешним миром. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 141; Мелокова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979, с. 183.

⁴ Бунятян Е. П. Погребальный обряд рядовых скифов южной Херсонщины. — В кн.: Курганы южной Херсонщины. Киев, 1977, с. 137; Граков Б. Н. Никопольское курганное поле. — МИА, 1962, № 115, с. 81; Щепінський А. О. Кримська охоронно-археологічна експедиція 1969 р. — АДУ 1969 р., К., 1972, с. 37; Полин С. В. Скифський курган у с. Красний Подол на Херсонщині. — В кн.: Тез. докл. XVIII конф. ІА АН УРСР. Днепропетровск, 1980, с. 87.

⁵ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 25.

⁶ Маються на увазі оббивки ручок чаш з зображеннями орлиних дзьобів та гладких. Дана праця не охоплює групу кубків з двома ручками.

⁷ ОАК за 1912 г., с. 46.

⁸ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925, с. 437.

⁹ Schefold K. Der skythische Fierstil in Südzusland. — ESA, 1936, 12.

¹⁰ Членова Н. Л. Скифский олень. — МИА, 1962, № 115, с. 167—203.

¹¹ Бокій Н. М. Археологічні роботи на Кіровоградщині у 1968 р. — АДУ 1968 р., К., 1971, с. 158.

¹² Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской обл. — В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 6.

¹³ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. — Прага; Л., 1966, рис. 57, 63, табл. 107.

¹⁴ Манцевич А. П. Указ. соч., рис. 7, 1—4.

¹⁵ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 113.

¹⁶ Там же, табл. 7, 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 105—107.

¹⁹ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 323.

²⁰ Ілліньська В. А. Про скифські навершники. — Археологія, 1963, вип. 15, с. 46.

²¹ Там же, рис. 2, 9, 11.

²² Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии, с. 96.

²³ Greifenhagen A. Schmuckarbeiten in edelmetall: Baut, I, Gebr. mannoverlag. — Berlin, tab. 31.

²⁴ Петренко В. Г. Правобережье среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 57.

²⁵ Артамонов М. И. Указ. соч., рис. 7, 13, 15, 34; табл. 70, 115; Археологія УРСР. В 3-х т., 1971, т. 2, рис. 37.

²⁶ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 36.

²⁷ Чередниченко Н. Н. Отчет о работе Верхнеторосовской экспедиции в 1975 г. — НА ІА УРСР, 1975 / 10; Leskov A. Treasuzes from the Ukrainian barrows. — Л., 1972, tab. 31, 32.

²⁸ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 25.

²⁹ ОАК за 1868 г., с. 78.

³⁰ Повідомлення автора розкопок В. Ю. Мурзіна.

³¹ ОАК за 1913—1916 гг.

³² Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. — Спб., 1908, с. 145.

³³ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 108.

³⁴ Смела, III, 1901, с. 84.

³⁵ Greifenhagen A. Op. cit., tab. 31.

³⁶ Археологія УРСР, т. 2, с. 165, рис. 47, 35.

³⁷ Лукин Б. А. Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской близ Майкопа. — ВДИ, 1939, № 3, с. 216—217, рис. 7.

³⁸ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 321.

- ³⁹ Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 19, 24, 30.
⁴⁰ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 231.
⁴¹ Там же, рис. 77.
⁴² Граков Б. Н. Заметки по скифо-сарматской археологии. — МИА, 130, 1965, с. 215.
⁴³ Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА, 1951, № 16, с. 128.
⁴⁴ Шкурко А. И. Указ. соч., рис. 2, 14; 3, 11, 12; Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 93, 127.
⁴⁵ Leskov A. Op. cit., tab. 37; Ковалева И. Ф. и др. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский». — В кн.: Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э., Днепропетровск, 1977, рис. 2, 1, 2.
⁴⁶ Мозолевский Б. Н. Указ. соч., с. 149.
⁴⁷ Шкурко А. И. Указ. соч., с. 96; Петренко В. Г. Бронзовая бляха с головой грифона. — КСИА АН СССР, 1962, вып. 89, с. 54.
⁴⁸ Бідзіля В. І., Мозолевський Б. М. Розкопки Гайманової Могили у 1969 р. — АДУ 1969 р. К., 1972, с. 121.
⁴⁹ Берхин-Засецкая И. П., Маловицкая Л. Я. Сазонкинский курган. — СА, 1965, № 3, с. 149.
⁵⁰ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970, с. 31 и сл.
⁵¹ Greifenhagen A. Op. cit., tab. 32.
⁵² Курганы южной Херсонщины. — Киев, 1977, с. 117.
⁵³ Безсонова С. С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи. — Археологія, 1977, 23, с. 12—13.
⁵⁴ Greifenhagen A. Op. cit., tab. 32.
⁵⁵ Мозолевский Б. Н. Указ. соч., с. 146—147.
⁵⁶ Ильинская В. А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии, с. 26.
⁵⁷ Кількість посудин можна визначити цим же числом, бо розглядалась лише одна оббивка з серії аналогічних на одній посудині.
⁵⁸ Фиалко Е. Е. О культовом назначении деревянных чаш. — В кн.: АИУ 1978—1979. Киев, 1980. Тезисы, с. 92.
⁵⁹ Шульц П. Н. Скифские изваяния. — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 228.
⁶⁰ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Спб., 1925, с. 460.
⁶¹ Ростовцев М. И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре. — ИАК, 1913, № 49, с. 10; Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд. — МАР, 1914, № 134, с. 83.
⁶² Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 163.

В. А. РЯБОВА

Деревянные чаши с оббивками из курганов скифского времени

Резюме

Деревянные чаши с оббивками составляют значительную категорию материальной культуры скифского времени. Исследованию их была посвящена работа А. П. Манцевич, но за последние десятилетия коллекция деревянных чаш увеличилась. В статье дан свод известных в настоящее время деревянных чаш и оббивок, украшавших их. Проанализирован круг изображений на оббивках, что позволило разделить их на группы и проследить схожесть образов в этих группах с изображениями, выполненными в зверином стиле на предметах вооружения и конской упряжи. Определены хронологические рамки бытования чаш и ареал их распространения. Затронут вопрос о принадлежности чаш и их роли в культуре скифов. Однако решение этого вопроса возможно лишь в результате изучения предскифских и других категорий скифских деревянных и металлических культовых сосудов.

О. Р. ТИЩЕНКО

Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба

Дрібна пластика Південної Русі та України XI—XVII ст. відзначається своєрідністю тематики, іконографії, виразністю засобів. Привертає увагу дрібна пластика з зображенням князів Бориса і Гліба, яка серед інших її творів займає особливе місце.